

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ
У СУЧАСНІЙ ОСВІТІ

АГРАРНА ОСВІТА – ОСНОВНА ФОРМУЮЧА ІНСТИТУЦІЯ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-300-2-2>

Володимир ІВАНИШИН

доктор економічних наук, професор
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
e-mail: v.v.ivanyshyn@gmail.com

Оксана БЯЛКОВСЬКА

доктор економічних наук, професор
Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»
e-mail: ksenish05@gmail.com

Вступ. Аграрна освіта нині незаслужено забута, хоча сільськогосподарські підприємства потребують висококваліфікованого агронома, ветеринара, біотехнолога та інших спеціалістів, які гостро потребують підприємства сільськогосподарської та переробної галузі, що знаходяться на сільських територіях. На прикладі моделей освітньої структури в роботі можна побачити роль аграрної освіти для відновлення та розвитку сільських територій України, використовуючи досвід, Польщі, США та Ізраїлю.

Аграрна освіта для сільських територій є надзвичайно важливою, саме вона нині є найбільш недооцінена міністерствами та освітніми установами. Питання аграрної освіти та післядипломної освіти замовчується та йому не надається важливого значення, а це призводить до значного освітньо-культурного занепаду на селі, що, в свою чергу, призводить до зросту злочинності, алкоголізму, наркоманії, нераціонального використання вільного часу серед молоді.

Позбавленні можливості молоді люди, отримати вищу аграрну освіту, змушені мігрувати за кордон, виконувати там важку працю, а те населення, яке вже навіть і має певну освіту, позбавлене можливості через нестачу інформації вдосконалюватись і продовжувати розвиток у плані післядипломної освіти.

Також важливо підкреслити вагомий вплив державну підтримку на розвиток аграрної освіти на селі, її популяризація. Потрібно чітко вказувати вагоме місце у державних програмах розвитку сільських територій важливість аграрної освіти, на жаль, часто ці пункти пропускаються та ігноруються. Важливість аграрної освіти применшений шляхом нехтування проблем сільської молоді, відсутня мотивація підготовки молодого спеціаліста в аграрній галузі.

Для відновлення популярності аграрної освіти для сільських жителів, потрібно розробити ряд мотиваційних заходів, які стимулюватимуть сільську молодь до обрання ними сільськогосподарських спеціальностей, а це, в свою чергу, сприятиме відновленню популярності аграрної освіти. Для кращого розуміння проблем, які у першу чергу постали на шляху відновлення та розвитку сільських територій, перспективи розвитку державної політики підтримки українського села важливо визначити їх пріоритет, їх значення не лише для економічного розвитку, а й для соціально-культурного.

Дійсно, економічний розвиток села є важливою ланкою його відновлення, розвитку та становлення на економічний шлях становлення. Та все ж, поряд з економічним розвитком, нога в ногу, не відстаючи має розвиватись соціально-культурна сфера. Від розвитку освіти, культури, обміну культурною спадщиною, запозичення світового досвіду й запровадження його в своє середовище залежить подальша доля села України, його подальший вектор, його спрямування. Нині саме молодь, її освіченість, культура, бачення, лідерське спрямування і виховання сільської молоді є одним із важливих завдань для педагогів, політиків, лідерів та патріотів українського селянства.

На сьогодні узгодження національної системи із забезпечення якості освіти із загальною європейською [1 – 3] є одним із заходів для досягнення якісно нового рівня професійно-практичної підготовки майбутніх фахівців [4, 7]. Виходячи з цього, одним з актуальних питань у галузі аграрної освіти є формування у випускника вищого навчального закладу соціально та професійно важливих знань, умінь, навичок та компетенцій, які мають відповідати вимогам національного ринку праці [12].

При цьому методологія та методика отримання кількісних та якісних показників освітніх послуг, їх відповідність вимогам галузевого стандарту освіти набуває виключної важливості.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи, те що сучасна система освіти проявляє ознаки застарілої форми ведення освітньої діяльності, це стосується і аграрної освіти. Розвиток аграрної освіти, має чітко співпадати з розвитком сільського господарства, потребами сільськогосподарських виробників та сільських громад, всіх трендів і тенденцій, які цікавлять сучасну молодь. Сучасна сільська молодь немає відрізнитись світосприйняттям, розвитком від міської молоді, та має поставати питання сільської і міської дискримінації, через певну примітивність та наївність мислення і поведінки. Розвиток аграрної освіти має бути невід'ємним від виробництва, розвиватись синхронно і бути опорою один одному, як це відбувається в країнах Європи, США та Ізраїлю.

Сільськогосподарська освіта в Україні формувалася тривалий час і має власну історію розвитку. Хоча спочатку доцільніше сказати «сільськогосподарська освіта на території України», адже на нашу державу поширювалася влада сусідніх держав таких як Російська імперія, Польща, Угорщина та інші.

У Російській імперії ще до появи сільськогосподарських центральних органів імперії правлячі монархи підписували закони про створення перших сільськогосподарських шкіл. І якщо перші закони, що регламентували діяльність держави в галузі сільського господарства належать до правління Петра I і Катерини II, то видання законодавчих актів, пов'язаних з уведенням сільськогосподарської освіти, належить до правління Павла I. Його розпорядженням у 1797 р. поблизу м. Павловська була заснована перша урядова сільськогосподарська школа. Однак, через невизначеність завдань, поставлених перед навчальним закладом, а також через різницю у попередній освіті учнів, що мало величезне значення для побудови навчальних програм школа у 1803 р. була закрита.

Після першого невдалого досвіду наступний крок в організації сільськогосподарської освіти належить першим сільськогосподарським товариствам: Імператорському вільному економічному (ІВЕТ) (1765) та Імператорському московському сільському господарству (1819). Завдяки їх ініціативі у 20-х рр. XIX ст. були відкриті Московська (1822) і Санкт-Петербурзька (1825) землеробські школи. Школа, заснована Московським товариством, була перетворена у перше російське сільськогосподарське училище, яке проіснувало до 1917 року. Санкт-Петербурзька спроба Вільного економічного товариства виявилася менш вдалою – у 1844 р. школа була закрита. Після першої невдачі товариство відкрило сільськогосподарський навчальний заклад на півдні. Так, завдяки ініціативі ІВЕТ у 1854 р. було відкрито перше сільськогосподарське училище на українських територіях поблизу м. Харкова. Як бачимо, на початку XIX ст. мали місце поодинокі спроби створення сільськогосподарських навчальних закладів. Проте їх відкривали безсистемно, їх кількість була дуже незначною, термін існування – нетривалим. Вищі навчальні заклади, які створювалися в сільськогосподарських регіонах, ставали науково-освітніми центрами, які мали сприяти розвитку головних регіональних виробництв, зумовлених місцевими природно-економічними умовами. Для губерній Київського шкільного округу головною економічною галуззю було сільське господарство та переробка його продукції. Закономірно, що створений у землеробському регіональному центрі (Київ) Університет святого Володимира упродовж XIX ст. був науковим сільськогосподарським центром, де, окрім підготовки кадрів, була зосереджена практично вся аграрна наука регіону [8].

Для кращого розуміння перспектив розвитку державної політики інтеграції вищої аграрної освіти України до європейського освітнього простору надзвичайно важливо дослідити сучасний стан освітніх послуг у сфері вищої аграрної освіти в Україні. Враховуючи входження освітньої галузі України до світового, зокрема європейського, освітнього простору, різко загострилася проблема реформування системи вітчизняної освіти. Сучасна система вітчизняної аграрної освіти зберігає багато ознак застарілої моделі освіти й не відповідає реаліям сьогодення. Реформування сільськогосподарської освіти, науки як і промисловості повинно відбуватися одночасно з реформуванням аграрного виробництва [5].

Досить довго навчання та підготовка кадрів для сільськогосподарських підприємств у нашій державі було відокремлено від загальної системи освіти, аграрна освіта знаходилась в юрисдикції Міністерства аграрної політики і продовольства, саме Міністерство займалось визначенням пріоритетних напрямів аграрної освіти, від нього залежало фінансування і державне замовлення в даній галузі. Проте в лютому 2015 року аграрна освіта була інтегрована в систему загальної освіти і зазнало активних змін. Не дивлячись на те, що вища школа нині зазнає активної реформації, аграрна освіта також знаходиться на перехідному етапі, що зумовило набранням чинності прийнятого у 2014 році Закону України «Про вищу освіту».

На сучасному етапі ЗВО України набули автономію, самостійність у можливості вирішення питань самоврядування, пошуку нових можливостей у сфері використання своїх можливостей, частковим правом використанням власних коштів.

У системі аграрної освіти функціонують 116 ВНЗ I-IV рівня акредитації: з них 17 ЗВО III-IV рівня акредитації та 22 ЗВО I-II рівня акредитації – всього 39, у той же час у структурі ЗВО III-IV рівня акредитації знаходиться 77 навчальних закладів I-II з окремими правами юридичної особи. У 2014 р. загальний контингент студентів аграрних ЗВО I-IV рівнів акредитації склав 145,3 тисячі осіб. Із них понад 78,5 тисяч навчаються за державним замовленням, близько 60% з яких – сільська молодь. Щороку на денній формі навчання повну вищу освіту здобувають 9 тисяч осіб. Ще 8,8 тисяч – на заочній формі. Направлення на роботу у 2014 р. отримали понад 75% відсотків випускників, які навчалися за державним замовленням. Навчальний процес забезпечують близько 6,2 тисяч науково-педагогічних працівників та 6,5 тисяч педагогічних працівників [9].

Сьогодні в системі аграрної освіти функціонує розгалужена мережа закладів післядипломної освіти, яка включає 34 установи, де щороку підвищують кваліфікацію до 25 тисяч керівників підприємств, спеціалістів АПК, викладачів. Підготовку робітничих кадрів здійснюють 26 професійно-технічних навчальних закладів першого атестаційного рівня. Там щороку проходять навчання понад 15 тисяч робітників для різних галузей економіки, але насамперед аграрної [9].

У вищих аграрних навчальних закладах України реалізується ступенева підготовка фахівців: за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Молодший спеціаліст» – 63 спеціальності; «Бакалавр» – 40 напрямків; «Магістр» – 80 спеціальностей. У процесі підготовки цих фахівців досягнуто певних зрушень: постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 № 266 затверджено новий, істотно наближений до європейських вимог перелік галузей знань і спеціальностей. Згідно з цим переліком галузь знань «Аграрні науки і продовольство» об'єднує 8 спеціальностей (агронімія, захист і карантин рослин, садівництво та виноградарство, технологія виробництва і переробки продукції тваринництва, лісове господарство, садово-паркове господарство, водні біоресурси та аквакультура, агроінженерія) [10].

У країнах ЄС вже тривалий час триває дискусія стосовно ролі й місця вищої аграрної освіти – наприклад, наскільки аграрна економіка є специфічною і чи не може просто бути інкорпорована в систему загальних економічних знань. Тож, на відміну від так званих професійних шкіл, де навчають спеціалістів робітничих спеціальностей, із потужним акцентом на отримання практичних знань, система вищої освіти поступово універсуалізується. Наразі маємо аналогічні процеси і в Україні [5].

Одним із важливих чинників розвитку сільської громади в культурній та освітній сфері, визначення сільського лідера є кількість домогосподарств, які мають відповідну освіту, це ті люди з яких беруть приклад, яким наслідують та ті люди, що користуються повагою у суспільстві. Нині відсоток осіб, які мають вищу освіту на селі серед жінок склав 1,3%, а серед чоловіків 1,1%, це досить низький рівень освіченості, тому гостро постає питання, важливості аграрної освіти (табл. 1).

Таблиця 1

Освітній рівень голів сільських домогосподарств, % [11]

Показники	Чоловіки	Жінки
Голови домогосподарств, що мають освіту:		
- повну вищу	9,3	9,4
- базову вищу	1,1	1,3
- неповну вищу	12,8	14,0
- професійно-технічну	26,2	11,2
- повну загальну середню	34,5	30,5
- базову загальну середню	11,7	21,2
- початкову загальну	3,9	11,4
Голови домогосподарств, що не мають початкової загальної освіти	0,4	0,9
Голови домогосподарств неписьменні	0,1	0,1

Нині спостерігається негативна тенденція до втрати популярності аграрної освіти, все частіше сільська молодь обирає вищу освіту, яка не має відношення до села та сільського господарства. Молодь, через відсутність фінансової, інфраструктурної, побутової та культурної мотивації відмовляється від повернення у сільські території й відновлювати рідне село.

Аграрна освіта для сільських територіях є надзвичайно важливою, саме вона нині є найбільш недооцінена міністерствами та освітніми установами. Питання аграрної освіти та післядипломної освіти замовчується та їй не надається важливого значення, а це призводить до значного освітньо-культурного занепаду на селі, що в свою чергу призводить до зросту злочинності, алкоголізму, наркоманії, нераціонального використання вільного часу серед молоді.

Позбавленні можливості молоді люди, отримати вищу аграрну освіту, змушені мігрувати за кордон, виконувати там важку працю, а те населення, яке вже навіть і має певну освіту, позбавлене можливості через брак інформації вдосконалюватись і продовжувати розвиток у напрямку післядипломної освіти.

Також важливо підкреслити вагомий вплив на державну підтримку у розвиток аграрної освіти на селі та її популяризації. Потрібно чітко вказувати вагоме місце у державних програмах розвитку сільських територій важливість аграрної освіти, на жаль, часто ці пункти опускаються та ігноруються. Важливість аграрної освіти применшений шляхом нехтування проблем сільської молоді, відсутня мотивація підготовки молодого спеціаліста в аграрній галузі.

Для відновлення популярності аграрної освіти для сільських жителів, потрібно розробити ряд мотиваційних заходів, які стимулюватимуть сільську молодь до обрання ними сільськогосподарських спеціальностей, а це в свою чергу сприятиме відновленню популярності аграрної освіти.

Привернення уваги молоді до проблем відновлення та розвитку сільських територій потрібно мотивувати саме вирішенням проблем працевлаштування у селі, відновлення та розбудова інфраструктури, до цього потрібно привертати увагу сільськогосподарських виробників та сільських лідерів, які потребують кваліфікованого спеціаліста в себе на підприємства. Найголовнішим чинником вирішення цієї проблеми, це співпраця освітян-науковців з сільськогосподарськими виробниками. Потрібно дати можливість підприємцю обрати спеціаліста ще із студентської лави, залучивши його до проходження практики у себе на підприємстві. Натомість студент уже з періоду навчання матиме змогу визначити для себе пріоритетний напрямок, який у першу чергу стане йому в пригоді на тому підприємстві, де він планує працювати.

Отже, щоб привернути увагу молоді до аграрної освіти потрібно надати майбутнім студентам певні гарантії, які зможуть їх запевнити в успішному майбутньому. Виходячи з того, що аграрні заклади нині більшу частину своїх проблем мають вирішувати керуючись своїми можливостями, то їм потрібно розробити чітку стратегію, яка б пропагувала їх освітні послуги й зацікавила державу у підтримці цієї стратегії:

1) Визначити свої головні напрямки розвитку, на які має працювати весь навчальний заклад, яка б була прописана і в державній тематиці, і в роботі кожної кафедри.

2) Створити відділ маркетингу (призначити особу), який має безпосередньо керувати профорієнтаційною роботою установи. Профорієнтаційна робота має відбуватися постійно, заклад має бути представлений у всіх заходах, які стосуються сільського господарства й сільських територій.

3) Має бути створена робоча група з представниками кожного з підрозділів, яка б займалася цією проблемою.

4) Потрібно відновити дорадництва на базі навчальних закладів, які безпосередньо мають також займатися популяризацією аграрної освіти як одного з важливих елементів відновлення сільських територій за рахунок повернення молоді на село.

5) Дорадництвам брати активну участь у процесі формування ОТГ і адміністративно територіальній реформі, навчанні, підвищенні кваліфікації, перекваліфікації сільськогосподарських товаровиробників, бути для них основним джерелом отримання інформації, через створення Інтернет ресурсу (газети, розсилки, презентації тощо).

6) Потрібно активно залучати студентів до проведення профорієнтаційної роботи навчального закладу, які б разом із викладачами могли донести своїм друзям про переваги навчання і здобування аграрної освіти.

7) Потрібно тісно співпрацювати з державними та приватними сільськогосподарськими підприємствами, які готові поділитись своїм досвідом господарювання.

8) Потрібно розробити яскраву та зрозумілу рекламну продукцію, яку можна розповсюджувати під час різних профорієнтаційних заходів, конференціях, семінарах.

Аналізуючи представлену модель (рис.1.) можна зробити висновок, що за державної підтримки та підтримки місцевого самоврядування, підприємців, можна відновити імідж аграрної освіти її важливість та значення для культурно-освітнього розвитку у сільських територіях.

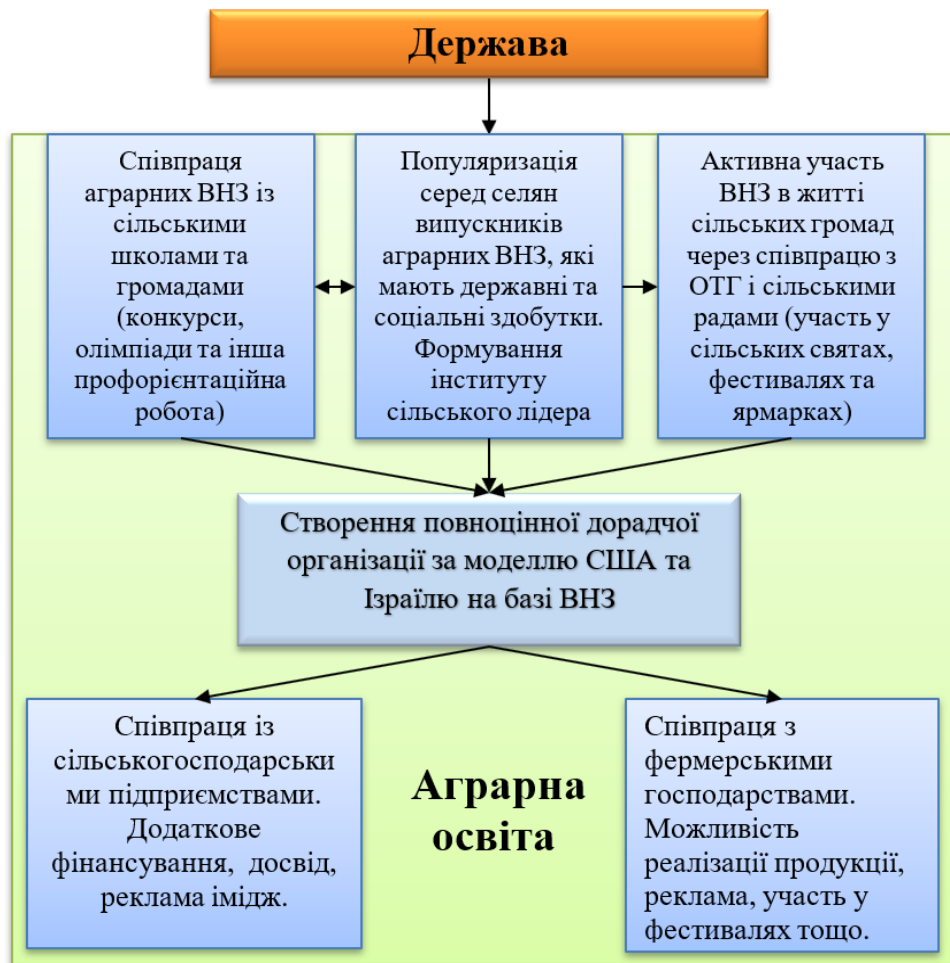

Рис.1. Модель відновлення популяризації аграрної освіти на селі

Основними перевагами результату від функціонування «моделі відновлення та популяризації аграрної освіти» є:

- 1) підвищення рівня культурно-освітнього розвитку селян;
- 2) можливість продовження освіти завдяки дорадчим службам;
- 3) поєднати в один освітньо-виробничий процес аграрну освіту – село – виробництво;
- 4) виховання сільської молоді;
- 5) збереження культури і традицій;
- 6) можливість для виробничників додатково рекламувати та реалізувати свою продукцію;
- 7) можливість для виробничників обирати собі молодого спеціаліста зі студентської лави тощо.

Беручи до уваги усі ці переваги, варто зазначити, що аграрна освіта несе в собі тільки позитивний вплив на розвиток і відновлення сільських територій, через звернення уваги на сільську культуру і традиції, що є формуючим елементом української самобутності, культури й побуту.

При створенні моделі відновлення популяризації аграрної освіти, необхідно чинне місце відвести впровадженню світового досвіду розвитку аграрної освіти та імплементація його до наших реалій. Накопичений досвід варто акумулювати та розвивати, забезпечуючи можливість розвитку здорової конкуренції між навчальними закладами. Державі слід відзначити сильніших та стимулювати слабших, адже заклади аграрної освіти можуть також стати освітніми центрами не тільки для студентів і молоді, а й для сільськогосподарських виробників, де мають проходити всі конференції, семінари, презентації і фестивалі сільськогосподарського спрямування. Сучасні умови розвитку України зумовлюють пошук нових підходів до організації навчально-виховного процесу у вищих аграрних навчальних закладах України. Узагальнюючи накопичений вітчизняний і зарубіжний досвід, дослідники пропонують реформувати систему вищої аграрної освіти з урахуванням таких аспектів:

- 1) оновлення змісту вищої аграрної освіти та визначення її стандартів на рівні досягнень аграрної науки, техніки і технологій, а також світового досвіду на основі використання ідей інтеграції загальноосвітньої та спеціальної підготовки;

2) визначення науково-обумовленої номенклатури професій і спеціальностей відповідно до вимог соціально-економічного та культурного розвитку українського суспільства в конкретний історичний період, а також урахування особливостей регіону та його потреби у фахівцях;

3) посилення поєднання теоретичної та практичної підготовки студентів;

4) посилення навчально-матеріальної бази та науково-методичного забезпечення навчального процесу у вищих аграрних навчальних закладах;

5) різноманітність джерел фінансування вищих аграрних навчальних закладів та оплати за навчання для розширення можливостей доступу до отримання вищої аграрної освіти молоддю [6].

Важливо налагоджувати співпрацю у трикутнику «виробництво – освіта – наука», поглиблювати вплив науковців та фахівців на зміст галузевої освіти, наближати стандарти освіти до потреб і викликів реальної економіки, у вигляді оновлення галузевих стандартів вищої освіти, формування навчальних планів, впровадження нових методів навчання.

Підготовка якісних фахівців можлива лише за умови моделювання принципів сучасних виробництв, зокрема з Євросоюзу. Необхідно посилювати позиції аграрних ЗВО як міжнародних освітніх та наукових центрів у рамках участі в Європейському освітньому просторі. Йдеться про практику та навчання студентів за кордоном, стажування викладачів, участь у міжнародних програмах, проведення спільних наукових досліджень. Українська система аграрної освіти має конкурентні переваги, які, попри загальну занедбаність, можна вважати унікальними на ринку освітніх послуг, має умови для створення і апробації інноваційних продуктів для різних агрокліматичних зон у межах одного регіону. Це забезпечує відповідність наукомістких результатів реальним умовам ведення аграрного виробництва. Серед слабких місць системи освіти можна відзначити недостатню взаємодію із роботодавцями, недостатність матеріально-технічних та інформаційно-комунікаційних ресурсів, невідповідність сучасним інноваційним проектам і наукомістким технологіям. Отже, необхідно долати прогалину між змістом освіти й реальними потребами інноваційної економіки. Створювати бізнес-інкубатори для розвитку та підтримки молодіжних бізнес-проектів. Загалом, необхідно забезпечити можливість проходження довготривалої практики студентів на виробництві, що є безумовною необхідністю з точки зору підготовки кваліфікованого фахівця. На першому етапі це можна зробити на добровільній основі, із наданням індивідуального плану навчання. Необхідна реалізація концепції безперервної та багаторівневої аграрної освіти, орієнтованої на цілісний розвиток особистості, підвищення соціальної адаптації у сучасному мобільному світі.

Важливо забезпечити взаємодію ЗВО із товаровиробниками, службами зайнятості. Ключові умови аграрної освіти європейського рівня – створення університетів дослідницького типу та розвиток науково-навчальних центрів. Це шлях до конкурентоспроможних наукових розробок, банку інноваційних розробок, просування результатів НДР вітчизняних вчених на міжнародний ринок наукомісткої продукції. Українські фахівці мають бути конкурентними на внутрішньому та світовому ринках [5].

Вивчення даної проблеми було б не повним, якщо би не був проведений порівняльний аналіз ЗВО України, їх кількості, в тому числі кількості ЗВО аграрного напрямку, порівнявши їх з ЗВО обраної країни Європейського союзу, до прикладу Польщі (табл.2).

Таблиця 2

Аналіз загальної кількості ЗВО та коледжів України та Польщі з врахуванням аграрних

	Україна		Польща	
	кількість	%	кількість	%
ЗВО, всього (разом з філіями)	476	-	270	-
- в т.ч. аграрні ЗВО, а також ті що готують фахівців аграрного напрямку	36	7,5	111	41,1
Коледжі та технікуми	743	-	394	-
- в т.ч. аграрні	87	11,7	135	34,3

Джерело: розроблено автором

Слід зазначити, що кількість ЗВО в Польщі постійно змінюється, як в позитивній динаміці так і негативній, щороку як відкривають так і закривають ЗВО, що є звичною практикою.

Отже при аналізі вище поданої таблиці, можна стверджувати, що популярність аграрної освіти в Польщі значно переважає її популярність в Україні. Якщо в Україні із загальної кількості аграрних ЗВО та ЗВО, що готують фахівців аграрного напрямку складає тільки 7,5%, то в Польщі 41,1% ЗВО готують фахівців аграрного напрямку. Частка коледжів і технікумів, які готують аграрного спеціаліста складає 11,7% в Україні, в Польщі ж він становить – 34,3%.

Звісно, можна зауважити, що в Польщі до спеціалістів аграрного напрямку відносять: фахівців в сфері агротуризму, садово-паркового дизайну присадибних ділянок, готелярства на селі тощо, але в нашому випадку, це всі ті спеціалісти, що обслуговуватимуть інфраструктуру сільських територій, сприятимуть розбудові та відновленню сільських територій, ті фахівці, що проживатимуть на сільських територіях.

Висновки. Розвиток та якість освіти будь-якої країни є обличчям держави. Зміни в системі вищої освіти України спрямовані на якісне удосконалення підготовки фахівців. Для України як аграрної держави саме стан аграрної освіти є лакмусовим папером для визначення спроможності подальшого розвитку аграрного сектору економіки. В ході реформування вищої освіти, в тому числі й аграрної, стратегічним завданням є контроль якості знань, формування та репрезентація компетенцій та умінь, набутих під час навчання в результаті синтезу теоретичних та практичних занять.

Найявні тенденції розвитку національної аграрної вищої освіти можуть бути змістовно змінені та доповнені, але ефективність цього удосконалення має контролюватися державою як замовником кадрів, враховуючи вимоги виробництва.

Список використаних джерел:

1. Bologna Declaration. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999 / The European Higher Education Area: URL: http://www.Bolognaberlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf.
2. Implementation of «Education And Training 2010» Work Programme / Key Competences for Lifelong learning: A European Reference Framework. Work programme, Working Group B «Key Competences», November 2004: URL: http://formacion.educalab.es/eva2013/pluginfile.php/2331/mod_resource/content/2/Key%20competences%20for%20lifelong%20learning.%202004.
3. Trends in Learning Structures in Higher Education (II) / Follow-up Report prepared for the Salamanca and Prague Conferences of March/May 2001. Helsinki: National Board of Education, 2001. 63 p.
4. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2003. 200 с.
5. Ключник А.В. Зайнятість населення сільських територій: проблеми та стратегічні напрями їх вирішення. *Регіональна економіка*. 2011. №1. С.134-139.
6. Концепція розвитку сільських територій. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 995-р. від 23.09.2015: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-p>.
7. Кремень В.Г. Болонський процес: зближення, а не уніфікація. *Дзеркало тижня*. 13-19 грудня 2003. № 48(473). С.6-13.
8. Онищенко О.М. Сільський розвиток : основи методології та організації. *Економіка України*. 2006. №10 (539). С.4-13.
9. Павленко О. Нова освіта – шлях до сучасної системи формування людського капіталу: URL:<http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksiy-pavlenko/novaosvita-shlyah-do-suchasnoyi-systemy-formuvannya-lyudskogo-kapitalu>.
10. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вер. 2007 р. №1131. *Офіційний вісник України*. 2007. №71. С. 2670.
11. Сайт державної служби статистики України: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
12. Указ Президента України «Про заходи щодо пріоритетного розвитку освіти в Україні» від 30 вересня 2010 р. № 926: URL: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/12323.html>.